

Kruszewski, Zbigniew

"Ojczyzna jej regiony", Jerzy Damrosz,
Płock-Warszawa, 2007 : [recenzja]

Notatki Płockie 56/3(228), 40-44

2011

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

RECENZJE

JERZY DAMROSZ, *Ojczyzna jej regiony*, Towarzystwo Naukowe Płockie, Szkoła Wyższa im. Pawła Włodkowica w Płocku, Płock–Warszawa 2007, ss. 476 + 123 (dokumentacji i aneksów)

Dzieło Jerzego Damrosza – profesora dr. hab., nauczyciela akademickiego w Szkole Wyższej im. Pawła Włodkowica w Płocku jest dziełem szczególnym. Stanowi niejako podsumowanie jego badań prowadzonych przez wiele lat aktywności naukowej. Swoje zainteresowania naukowe realizował pracując w Muzeum Etnograficznym w Warszawie, gdzie był kustoszem–kuratorem; w Instytucie Kultury, gdzie był kierownikiem Zakładu Badań Regionalnych i Etnicznych czy wreszcie w Szkole Wyższej im. Pawła Włodkowica w Płocku, w której kieruje pracami Katedry Etnokulturologii i Edukacji Regionalnej. Warto w tym miejscu wspomnieć, że w 1987 roku ukazała się, napisana przez Jerzego Damrosza praca pt.: *Region i regionalizm*, w której zawarł on swój stosunek do wielu poglądów dotyczących regionów i regionalizmów, postulując zarazem nowatorskie spojrzenie na te zagadnienia i podkreślając znaczenie pracy zespołowej w badaniu tych problemów. W tym samym czasie pod redakcją Jerzego Damrosza ukazała się, napisana przez dziewięciu autorów inna praca *Cele teoretyczne i praktyczne w badaniach kultury regionów*. Praca ta uznana została za dzieło wręcz pionierskie, ponieważ po raz pierwszy podjęto w nim próbę kompleksowego opisu problemów zarówno o charakterze teoretycznym jak i praktycznym nad różnicowaniami kulturowymi regionów. Dwadzieścia lat, które minęły od wydania tych dwóch pozycji, to okres nieustannych, coraz bardziej pogłębionych badań Jerzego Damrosza nad regionami i regionalizmami. Jest więc On jak mały kto ...*predestynowany do zmierzenia się z problematyką jakże aktualną w coraz bardziej globalizującym się świecie współczesnym. Posiadając bowiem znaczący dorobek naukowy w dziedzinie regionalizmu, prezentuje nowoczesne, interdyscyplinarne podejście badawcze...*¹.

Za motto książki, posłużyły Autorowi fragmenty kilku dokumentów i wypowiedzi polskich uczonych i publicystów. Szczególnie warte jest podkreślenia motto stanowiące fragment „Karty Regionalizmu Polskiego”, przyjętej we Wrocławiu w 1994 roku: *Losy historyczne sprawiły, że od wieków najwyższą wartością Polaków jest ojczyzna. Wszelkie nasze działania winny jej służyć. Określając zasady regionalizmu polskiego jesteśmy pomni tego, że dobrem nadrzędnym dla nas wszystkich jest Polska*².

Książka Ojczyzna i jej regiony ujmie w sposób naukowy, ale zarazem bardzo przystępny i zrozumiały dla szerokiego grona czytelników tematykę dotyczącą rozwoju naszego terytorium etniczno–regionalnego, ukazuje przemiany regionalno–etniczne w skali europejskiej, opisuje badania i ich rozwój nad polską regionalizacją i jej zróżnicowaniem z pozycji różnych dyscyplin naukowych, ukazuje cele i formy aktywności społeczno–kulturalnej i społeczno–naukowej w działalności organizacji regionalnych, a także różnego rodzaju towarzystw działających wśród mniejszości narodowych i etnicznych. Składa się z dwóch części. Pierwsza z nich dotyczy podstaw historyczno–teoretycznych, druga część to zastosowania praktyczne. Istotnym uzupełnieniem książki, z „płockiego” punktu widzenia są „Aneks – wkładka mazowiecka” oraz liczne materiały dodatkowe, takie jak: dokumentacja, indeks osobowy, zbiór map przedstawiających podziały terytorialne Polski w różnych okresach historycznych oraz Post Scriptum.

W skład części pierwszej – *Podstawy historyczno–teoretyczne* wchodzi cztery rozdziały. Pierwszy zatytułowany *Obszar studiów i badań* zawiera rozważania autora, dlaczego warto interesować się regionem, regionalizmem, a także różnicowaniami regionalno-etnicznymi. Potrzebę zainteresowania się tymi problemami autor uzasadnia następująco: *Pamiętać trzeba, że regulatorem życia społecznego w każdym kraju są nie tylko normy prawne i nakazy administracyjne, ale również – i to nieraz o wyższym znaczeniu – normy moralne, ryt obrzędowy, reguły przyjmowanego zwyczaju, sposób bycia, pamięć historyczna obciążona różnymi fobiami, niechęcią do tzw. obcych grup etnicznych czy nawet grup regionalnych wskutek nacisków najrozmaitszych stereotypów i mniemań, autorytetów czy quasiautorytetów³.*

W podrozdziale drugim autor omawia zakres problematyki poruszanej w książce. Zwraca uwagę na liczne związki społeczne, w które wchodzi ludzie aby realizować własne potrzeby i nieść pomoc innym. Mogą to być związki o charakterze sformalizowanym jak i nieformalne. Istotne znaczenie według autora mają formalne grupy społeczne, działające jako towarzystwa, stowarzyszenia czy związki. Charakterystyczną cechą tych wszystkich grup formalnych, bez względu na nazwę, jest aktywizacja społeczna i realizacja założeń programowych o często bardzo różnorodnym charakterze. W obrębie tych grup Autor wyróżnia dwa podstawowe nurty: ruchy społeczno–kulturalne i ruchy społeczno–naukowe.

Podrozdział trzeci dotyczy podstaw metodologicznych w badaniach regionów i regionalizmu. Wymienia się tu trzy główne cele teoretyczne. Pierwszy celem i wydaje się, że dla autora najważniejszym jest ... *badanie problemu współzależności między zmianami podziałów regionalnych kraju a rozwojem infrastruktury kulturowej oraz więzi regionalnych i lokalnych (jako więzi średniego zasięgu pomiędzy więziami ogólnonarodową a więziami rodzinną); obejmuje też badanie świadomości regionalnej, układów przestrzennych kultury oraz stanu i przemian kultury⁴.* Autor stara się dowieść, że utrudnieniem dla władzy w terenie (a nie usprawnieniem, jak często sądzą pomysłodawcy) są zbyt częste zmiany, nie zawsze dobrze uzasadnione, podziałów administracyjnych, które nie uwzględniają przede wszystkim tradycji kulturowych i regionalnych, są niekorzystne dla więzi terytorialnych, różnego rodzaju inicjatyw podejmowanych w ramach społeczeństwa obywatelskiego czy też dla rozwoju infrastruktury.

W podrozdziale czwartym zatytułowanym *Zasoby pojęciowe* podejmuje próbę zdefiniowania podstawowych pojęć, z którymi będzie miał do czynienia każdy czytający tę książkę. Dotyczy to

takiego pojęcia jak „kultura”, które według niego można ująć w czterech podstawowych kategoriach znaczeń: antropologicznym, symbolicznym, pedagogicznym i instytucjonalnym. Kolejnymi pojęciami definiowanymi przez J. Damrosza są region i regionalizm. Według autora obszar wyodrębniony ... *na zasadzie jednej lub więcej cech swoistych, pozwalających na odróżnienie go od przyległych obszarów. Mogą to być dwojaki typy kryteriów – granice linearne (administracyjne i polityczno–państwowe) lub granice nielinearne (kulturowe i in.), dające przybliżony rozmiar przestrzenny wyodrębnionego regionu⁵.* Regionalizmem zaś jest wg autora ... *idea, która wyrasta z potrzeby zachowania, kultywowania i rozwijania swoistych cech kultury (wartości, stylu życia i in.) na obszarze o zauważalnych cechach odrębności regionalnych lub etnicznych, a więc zmierzające do utrwalania i pogłębiania tożsamości społeczno–kulturowej i etnicznej⁶.*

Podrozdział piąty dotyczy implikacji praktycznych, oczekiwań praktyków wobec teorii, omawia różne typy dyrektyw działania praktycznego. Autor zastanawia się czy przepływ wiedzy teoretyczno–empirycznej do praktyki może odbywać się bezpośrednio z ośrodków naukowych do szczebla lokalno–regionalnego, z pominięciem ośrodków polityczno–administracyjnych szczebla centralnego. Wywodzi na koniec następującą tezę wyjściową: ... *im częstsze reformy podziałów terytorialnych kraju i struktury zarządzania, tym większy chaos i wzrost kosztów proponowanej zmiany, tym mniejsza sprawność systemu, także rozchwianie choćby przejściowe unitarnego państwa i tożsamości regionalno–narodowej⁷.*

Końcową część rozdziału pierwszego zajmują propozycje poszukiwań badawczych. Autor zwraca uwagę na bogactwo materiałów (publikowanych i niepublikowanych) z omawianych przez niego dziedzin, które wymagają krytycznej analizy, systematyzacji i sformułowania sugestii prognostycznych.

Rozdział drugi poświęcony jest różnicowaniu etniczno–regionalnemu Europy. W poszczególnych podrozdziałach przedstawione zostały takie zagadnienia jak: geneza europeizmu; przemieszczenia ludnościowe i zmiany obrazu etnicznego na kontynencie europejskim; problemy dotyczące współczesnych narodów oraz grup etnicznych i regionalnych między Atlantyką, a Uralem; przeobrażenia lokalizmu i regionalizmu europejskiego. Swoje rozważania na te tematy autor kończy następującym stwierdzeniem: *Należy zdać sobie sprawę z tego, że bez tła europejskiego. ... byłoby trudno zrozumieć dzieje narodu polskiego, zwłaszcza ewolucję jego różnicowania etniczno–regionalnego i pogranicza etnicznego z sąsiadującymi narodami. Niezbęd-*

ne byłoby odczytanie na nowo kultury europejskiej, a także kultury polskiej, wokół której narosło wiele kontrowersyjnych komentarzy, uprzedzeń i uproszczeń... Wielobarwność kultury polskiej wynika zarówno z licznych przenikających się wzajemnie wątków ogólnoeuropejskich i orientalnych, z bogactwa twórczości artystycznej i intelektualnej, jak i różnorodności odmian lokalnych i regionalnych oraz odległych kultur regionalno-ludowych⁸.

W rozdziale trzecim autor omawia rozwój badań regiologicznych i etnokulturowych na tle przemian polskiego terytorium etnicznego i obszarów pogranicza. Przedmiotem jego rozważań są takie zagadnienia jak: zmiany w strukturze państwa i terytorium etnicznego na ziemiach polskich w okresie Tysiąclecia; badania i studia nad zróżnicowaniem etniczno-regionalnym z podziałem na: a) okres zaborów (gdzie wyróżnia działalność Hugona Kołłątaja, etnografię regionalną Oskara Kolberga, etnogeografię Wincentego Pola, poszukiwania nowych dróg etnografii – prace m.in. Zygmunta Glogera), b) okres międzywojenny (ze szczególnym zwróceniem uwagi na kształtowanie się nowych postaw badawczych i prace Jana Stanisława Bystronia) i c) okres po drugiej wojnie światowej (w tym bloku poruszone są problemy związane z tradycjonalizmem ludowym w wymiarze regionalnym na tle przeobrażeń społeczno-gospodarczych wsi polskiej po roku 1945 oraz omówione etapy badań etnograficzno-regionalnych w latach 1945–1989 poprzez przedstawienie monografii regionalnych i kartografii etnograficznej. Dalsza część rozważań w tym obszarze poświęcona jest regionowi kulturowemu i pozakulturowemu jako przedmiotowi badań interdyscyplinarnych po 1989 roku. Końcową część rozdziału trzeciego zajmują rozważania na temat teoretycznych aspektów rozwoju regionu, regionalizacji i kultury regionalnej. Autor zwraca uwagę, że ze względu na postępujące procesy unifikacji kultury, coraz częściej używa się określenia „region kulturowy”, poza określeniem „region administracyjny”. Na podstawie przyjętych przez siebie kryteriów (szeroko w tej części pracy omówionych) autor wyróżnia cztery główne grupy regionów: ... (1) regiony o bogatej tradycji, świadome wartości własnej kultury, znane i reklamowane (Łowickie, Kurpie, Podhale, Opoczyńskie), (2) regiony o bogatej tradycji, mało zurbanizowane, a jednocześnie w mniejszym stopniu poddane ingerencji instytucji opiekuńczych i w mniejszym stopniu „dowartościowane” (np. Lubelskie, Rzeszowskie, część Podlasia), (3) regiony o ciągłym podłożu kulturowym, ale stosunkowo wcześniej zurbanizowane (Wielkopolska, Górny Śląsk), (4) regiony o dużym przemieszaniu kulturowym, w znacznym stopniu bez

ciągłości podłoża, gdzie nastąpiło zderzenie tradycji kilku grup etnograficznych (Dolny Śląsk, Szczecińskie, Koszalińskie, Mazury) i gdzie przede wszystkim rozwija się twórczość amatorska⁹. Niezwykle istotnym uzupełnieniem tego rozdziału są cztery tabele przedstawiające kolejno dane dotyczące: 1) ludności w Polsce według deklaracji narodowościowej oraz posiadania obywatelstwa polskiego w 2002 roku, 2) ludności w Polsce według zadeklarowanych języków używanych w kontaktach domowych i posiadania obywatelstwa polskiego w 2002 roku, 3) Ludności w Polsce (z podziałem na województwa) według deklarowanej narodowości oraz obywatelstwa w 2002 roku, 4) ludności w Polsce deklarującej używanie w domu języka polskiego i niepolskiego według województw w 2002 roku.

W skład części drugiej „Zastosowania praktyczne” wchodzi kolejne cztery rozdziały. W rozdziale czwartym autor omawia przeobrażenia polityki kulturalnej oraz polityki lokalno-regionalnej i etnicznej po 1944 roku. Stawia pytanie czy istnieje łączność pomiędzy postawą badacza a postawą działacza regionalisty, uznając odpowiedź na nie za problem wymagający rozwiązania. Następnie wiele uwagi poświęca zagadnieniom polityki kulturalnej i mecenatowi. Dużą wagę przywiązuje do uspołecznienia kultury, charakteryzując te procesy jako: ... *odpaństwowienie (ściślej – odbiurokratyzowanie), usamorządowanie, zdecentralizowanie, pluralizm (wzbogacenie możliwości wyboru) oraz policentryzm (rozwój ośrodków kultury w skali lokalnej i regionalnej)*¹⁰. Omawiając politykę lokalno-regionalną i etniczną i podsumowując rozważania dotyczące działań państwa i samorządu w strukturach terenowych w tych dziedzinach formułuje szereg wniosków, z których najważniejsze to: ... *człowiek ma prawo do współdecydowania o swoim losie, system rządzenia i zarządzania krajem jest emanacją zbiorowych dążeń narodu, rozwój tego systemu wymaga pełnej aktywizacji społecznej, która może ujawniać się wyłącznie w warunkach w warunkach demokracji obywatelskiej (przez system demokratyczny należy rozumieć taki system, w którym spełniane są trzy kardynalne zasady: wybieralność władzy, jej kontrolowalność i odwoływalność), pluralistyczne społeczeństwo wymaga nie tylko potraktowania „obcych» jako „innych” oraz dojrzałej tolerancji w granicach prawa i moralności, ale także określenia, przyjęcia i stosowania wspólnych wartości nadrzędnych, których niedostatek i brak precyzji mógłby prowadzić ku atomizacji społeczeństwa...*¹¹. W dalszej części tego rozdziału autor omawia szczegółowo tabele, które zostały zamieszczone w rozdziale trzecim.

W rozdziale piątym dotyczącym przemian w regionalizacji kraju po 1944 roku, autor omawia kolejno przesłanki przekształceń terytorial-

nych, wskazując i omawiając różne typy regionalizacji i typy drabiny regionalnej wskazując na możliwość funkcjonowania co najmniej trzech typów: 1) dyrektywnej drabiny funkcjonalnej, którą charakteryzuje silne oddziaływanie planowania centralnego, 2) funkcjonalnej drabiny regionalnej, której cechą jest zharmonizowanie interesów grupy regionalnej i społeczeństwa globalnego i 3) dekoncentrycznej drabiny funkcjonalnej, zakładającej szeroki zakres autonomii i słabe więzi z władzą centralną. Kończącą część tego rozdziału zajmują rozważania na temat przemian w strukturach terytorialnych państwa od 1944 roku. Autor wskazuje na konieczność efektywnej i harmonijnej współpracy różnych szczebli państwowo-samorządowych. Píše: ... *Doceniemy przy tym rolę ruchów regionalistycznych jako źródeł wyzwalających ogromną energię społeczną oraz uznajemy ważną pozycję szkoły podstawowej i średniej w rozwijaniu edukacji lokalno-regionalnej i etnicznej*¹².

Rozdział szósty dotyczy regionalizmu polskiego i jego społecznego oddziaływania. Omawiając rodowody regionalizmu w Polsce, autor podkreśla, że jego początki sięgają czasów bardzo odległych bo Pierwszej Rzeczypospolitej. Jako przykład wskazuje istniejące aktualnie w Krakowie Towarzystwo Strzeleckie – Bractwo Kurkowe, które założone zostało w XIII. wieku. Omawiając dzieje regionalizmu w naszym kraju autor przytacza w całości Program Regionalizmu Polskiego sformułowany przez Radę Naukową Sekcji Powszechnych Uniwersytetów Regionalnych Związku Nauczycielstwa Polskiego Szkół Powszechnych, opublikowany w 1926 roku na łamach „Polskiej Oświaty Pozaszkolnej”. Sporo uwagi poświęca też lokalno-regionalnej aktywności społeczno-kulturalnej oraz lokalno-regionalnej aktywności społeczno-naukowej. Przedstawia konkretne przykłady działalności społecznej w tych obszarach, wśród których wymienia m.in.: imprezy kulturalne, odczyty, spotkania, wystawy, dokształcanie i doskonalenie, opiekę nad zabytkami kultury i przyrody, prace naukowo-badawcze, działalność wydawniczą, organizację życia naukowego, upowszechnianie nauki czy współpracę naukową. Na ich tle J. Damrosz formułuje współczesną definicję regionalizmu, którym według niego jest ... *program pełnej aktywizacji (nie tylko w sferze kultury, nauki i oświaty, ale i w sferze gospodarki) wyodrębnionego obszaru jako funkcjonalnej części zarządzanego terytorium państwowego, z podtrzymywaniem własnej tożsamości (ugruntowanej przez wspólną pamięć historyczną, chłonność teraźniejszości i wyobrażenie przyszłości), traktowanej jako część tradycji, twórczości i tożsamości narodowej*¹³. W dalszej części tego rozdziału wiele uwagi poświęca aktywności społeczno-regionalnej organizacji mniejszości naro-

dowych i etnicznych, przypominając, że od wieków Rzeczpospolita była państwem wieloetnicznym i wielokulturowym. Przedstawia dane, według których, w 2002 roku, działało w Polsce 141 stowarzyszeń narodowościowych i etnicznych. Omawia następnie ogólną sytuację i charakteryzuje działalność stowarzyszeń różnych narodowości: Niemców, Białorusinów, Ukraińców i Łemków, Litwinów, Słowaków i Czechów, Rosjan i Tatarów. Przytacza definicję narodowości, która dla celów praktycznych sformułował w 2002 roku Główny Urząd Statystyczny: *Narodowość jest deklaratywną (opartą na subiektywnym odczuciu) cechą indywidualną każdego człowieka, wyrażającą jego związek emocjonalny (uczuciowy, kulturowy lub genealogiczny (ze względu na pochodzenie rodziców) w określonym narodzie*¹⁴.

W rozdziale siódmym autor porusza aktualne zagadnienia edukacji lokalno-regionalnej i etnicznej w Polsce, zwracając uwagę na przesłanki ideowe i metodyczne w zreformowanej szkole, postulując przyjęcie w tym względzie trzech zasad wyjściowych. Pierwsza z nich przyjmuje, że wychowanek to osoba, która powinna dojrzewać w atmosferze konstruktywnego współdziałania i życzliwego wspomaganie, druga zasada głosi, że wychowawcy powinni zrezygnować z jednostronnego patrzenia na podopiecznego, bowiem młody człowiek rozwija się najpełniej w całościowym i harmonijnym oddziaływaniu na wszystkie cechy jego osobowości – cechy duchowo-psychiczne, cechy intelektualne i cechy fizyczne. Trzecia zasada mówi, że kluczem do zrozumienia człowieka jest dialog. Zasadniczą sprawą, wg autora jest prawidłowe ułożenie człowieka między indywidualnością a zbiorowością oraz właściwe powiązanie różnych zakresów wychowania. Edukacja lokalno-regionalna i etniczna według Jerzego Damrosza jest częścią całościowego czyli integralnego systemu edukacji i wychowania. Do części tego systemu autor zalicza: wychowanie rodzinne, wychowanie lokalno-regionalne, wychowanie narodowe (patriotyzm a naród), wychowanie obywatelskie (patriotyzm obywatelski a państwo) oraz wychowanie uniwersalistyczne. Następnie autor szczegółowo omawia założenia wychowania obywatelskiego i patriotycznego oraz wychowawcze zadania edukacji lokalno-regionalnej i etnicznej i dokonuje analizy dwóch ważnych pojęć z tego zakresu – obywatelskości i patriotyzmu. Ważne miejsce w rozważaniach autora zajmują problemy polskości oraz symbioza kultur narodowych i regionalnych w Europie oraz podstawy programowe wiedzy o regionach Polski. Autor uzupełnia przedstawione przez siebie problemy fragmentami podstaw programowych kształcenia ogólnego z zakresu edukacji regionalnej – dziedzictwa kulturowego w regionie, wychowania patriotycznego

i obywatelskiego oraz kultury polskiej na tle tradycji śródziemnomorskiej przewidzianego w poszczególnych etapach edukacyjnych (szkoła podstawowa, gimnazjum oraz liceum i technikum).

Za bardzo interesującą, należy uznać inicjatywę autora polegającą na włączeniu do jego dzieła „Aneksu – wkładki mazowieckiej”. Składają się nań trzy teksty napisane przez praktyków – nauczycieli, które mogą stanowić materiał przydatny w opracowaniu autorskich programów z zakresu edukacji regionalnej. Ich uniwersalny charakter pozwala na możliwość posługiwania się nimi w różnych regionach kraju, nie tylko na Mazowszu.

Reasumując, problematyka książki „Ojczyzna i jej regiony” skupia się wokół pięciu zasadniczych problemów: a) rozwoju terytorium etniczno-etnograficznego naszego kraju; b) przemian regionalno-etnicznych w skali europejskiej;

c) rozwoju badań nad polską regionalizacją, ze szczególnym uwzględnieniem zróżnicowania tej regionalizacji; d) sposobów wykorzystania materiałów historyczno-teoretycznych w zastosowaniach praktycznych i e) celów i form aktywności społeczno-kulturalnej i społeczno-naukowej w ruchu regionalnym oraz towarzystw mniejszości narodowych i etnicznych.¹⁵

Książka ze wszech miar jest warta przeczytania. Nie tylko w sposób systemowy i problemowy ujmując najważniejsze zagadnienia dotyczące regionów, regionalizmu, edukacji lokalno – regionalnej i etnicznej, ale także stanowi istotny wkład w dyskusję na temat odrodzenia tradycyjnych wartości, otwartych zarazem na nowości i przyszłość, ponieważ ... *Polacy powinni znaleźć się w awangardzie dalszych przemian europejskich, jako ich współtwórcy a nie zakompleksieni mieszkańcy peryferyjnego zakątka Europy*¹⁶.

Zbigniew Kruszewski

Przypisy

- ¹ Fragment wypowiedzi prof. dr. hab., Andrzeja Lecha (z Uniwersytetu Łódzkiego), zamieszczonej na okładce recenzowanej książki.
- ² Fragment zamieszczony na str. 12 recenzowanej książki.
- ³ Tamże, s. 28.
- ⁴ Tamże, s. 38.
- ⁵ Tamże, s. 43-44.
- ⁶ Tamże, s. 44.
- ⁷ Tamże, s. 48.

- ⁸ Tamże, s. 87.
- ⁹ Tamże, s. 254.
- ¹⁰ Tamże, s. 272.
- ¹¹ Tamże, s. 279.
- ¹² Tamże, s. 310.
- ¹³ Tamże, s. 327.
- ¹⁴ Tamże, s. 355.
- ¹⁵ Tamże, s. 472.
- ¹⁶ Tamże, s. 475.

* * *

MONIKA BIELAK, JACEK PAWŁOWICZ, *Znane – nieznanie. Mazowsze niepokornych. Prasa niezależna na Mazowszu 1976–1989*, wyd. Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2010

W ramach cyklu „Znane – nieznanie. Mazowsze niepokornych” Monika Bielak i Jacek Pawłowicz przygotowali tom drugi pt. „Prasa niezależna na Mazowszu 1976–1989”. Opracowanie podejmuje temat mało jeszcze zbadany, tzn. opozycyjną prasę z lat 80. Jak autorzy piszą we wstępie, ich celem było przypomnienie osób, które pozostały w cieniu bardziej znanych działaczy strictly politycznych.

Opracowanie w formie albumu obejmuje 48 pozycji – gazetek, czasopism i biuletynów – wydawanych na terenie obecnego woj. mazowieckiego z wyłączeniem Warszawy. Dominują „biuletyny” z terenu Płocka – 31 pozycji. 9 pochodzi z Radomia, 2 z Pionek, po jednej z Ostrołęki i Przasnysza. Jedna pozycja pochodzi z 1977 r. (wydawana w latach 1977–1980 i 1984–1986.), jedna z lat 1980–1983, 10 z 1981, 20 z lat 1988–1989, pozostałe z lat 1982–1987.

